

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

«Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» (21 травня 2015 року)

Валерій Степанков

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ

Перш ніж приступити до безпосереднього з'ясування порушеної проблеми вважаю за доцільне висловити кілька зауваг методологічного спрямування. По-перше, нам, історикам, завжди слід зважати як на складність формування понять, так і на слушності їх використання у своїх дослідженнях. З цього приводу варто згадати хоча б концепцію М. Вебера про конструювання ідеальних типів (понятійно-логічних конструкцій) як засобу історичного пізнання, без якого неможливе з'ясування конкретних подій, та сучасну концепцію Г. Беккера «конструктивної типології» поширеної у соціології. По-друге, враховувати, що терміни, якими користуємося, становлять собою словесне вираження понять, а останні – це форма мислення, що цілісно й узагальнено розкриває істотні характерні ознаки досліджуваних об'єктів та явищ. Вони мають свій зміст (сукупність істотних характерних ознак об'єкта, які визначають його якісну визначеність) та об'єм (сукупність об'єктів, охоплених поняттям). По-третє, слід брати до уваги те, що поняття включає в себе не всі ознаки об'єкта, а лише істотні, внаслідок чого воно неспроможне відобразити всю його складність і різноманітність прояву, а відтак претендувати на повне відображення історичної реальності, що стала минулою. І, нарешті, по-четверте, мусимо визнати, що оскільки поняття необхідне для розуміння історичних процесів, подій та явищ, то воно, з одного боку, не може претендувати на жорстке визначення його сутності (має залишатися відкритим для поглиблення й уточнення змісту), а з другого – бути розмитим у розкритті істотних характерних ознак досліджуваних історичних явищ, подій, процесів тощо. А тому й термінологія далеко не завжди точно відображає сутність об'єктів дослідження.

На превеликий жаль, в українській та зарубіжній історіографії не приділялося належної уваги вивченню проблеми термінології як ранньомодерної України в цілому, так і революційних подій 1648–1676 рр. зокрема. Щодо останніх, то маємо безладну суміш різноманітних термінів, значна частина яких уже давно омертвіла (деякі продовжують існувати з другої половини XVII ст. як ото «домова війна», «козацька війна», «польсько-козацька війна» та ін.), але продовжує активно реанімуватися окремими сучасними істориками. Чому? Відповідь може бути різною. Це і через брак необхідних знань, і небажання / неспроможність у справі переосмислення усталених власних поглядів, і претензійність на оригінальність (як прояв самоутвердження), і захопленість мод-

ними ідеями концептуальних засад постмодернізму та їх культивування.

Останні, як у свій час з'ясували Я. Дашкевич та С. Терно, нищать межу між історичним дослідженням й белетристикою (мистецтвом), ставлячи знак рівності між ним і художньою літературою; дискредитують обов'язковість дослідження джерел, вбачаючи смисл наукової праці історика в «інтелектуальній грі», що допускає конструювання бездоказових понять, теоретичних моделей, ідей; утверджують концепцію непізнанності історії, а відтак заперечують достовірність історичних знань; «безапеляційно» руйнують національну історію (особливо націй оголошених у ХІХ ст. «неісторичними»), проголошуючи «табу» вивченню національно-визвольної боротьби, повстань, революцій тощо¹.

Також не є таємницею той факт, що у 2007 р. група істориків (В. Верстюк, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, М. Мудрий, Н. Яковенко) під шляхетними гаслами «олюднення історії», створення «європідручника» й критики витвореної науковцями за роки незалежності шкільної концепції «Історії України» за начебто її методологічну недолугість (українську етноцентричність, пріоритет політичної історії, етнічну й політичну тяглість української історії з раннього середньовіччя й до сьогодення, експансію сусідніх держав, «козакофільство», показ національно-визвольного характеру боротьби українського народу у ХVІІ–ХVІІІ ст., оперування термінами «Україна», «українці», «український» під час висвітлення середньовічної й ранньомодерної історії та ін.), зневажливо потрактовуючи «історією-мартирологією» та історією «барабана і сурми»².

Поважаю абсолютне право кожного вченого на вибір методологічних засад та понятійного інструментарію для проведення дослідження. Водночас при цьому вважаю, що слід суворо дотримуватися принципу науковості, включаючи трактування сутності понять як засобу історичного пізнання, що цілісно розкривають істотні ознаки досліджуваних об'єктів, а не легковажити змістом термінів, стираючи відмінності у смислових навантаженнях. Як слушно застерігав С. Терно, «науковці повинні добре усвідомити, що обов'язково слід давати визначення поняттям і розмірковувати про речі відповідно до правил логіки. Тут хотілося б навести заклик Д. Халперн: «Якщо дослідники хочуть бути впевненими, що говорять про одне й те саме, їм треба домовитися про визначення». Поняття є центральною ланкою будь-якого знання...»³.

Перший крок у напрямі виявлення сутності вживаних сучасними істориками термінів для означення різноманітних аспектів Української революції ХVІІ ст. було зроблено на круглому столі у рамках міжнародної конференції «Україна і сусідні держави у ХVІІ ст.», проведеної у Санкт-Петербурзі 2004 р. Він виразно окреслив актуальність даної проблеми, засвідчивши існування істотних розбіжностей учасників дискусії (В. Брехуненко, Ю. Мицик, С. Плохій, Ф. Сисин, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева й ін.) у тлумаченні термінів «Україна», «український», «Українська держава», «Національна революція», «Хмельниччина» тощо⁴. У наступне десятиріччя робиться другий крок: українські дослідники (В. Брехуненко, В. Горобець, В. Смолій, В. Струкевич, В. Степанков, Т. Чухліб й ін.) вперше (на академічному рівні) почали займатися вивченням

змісту використовуваного понятійного апарату, уточненням термінології тощо⁵. Хочеться сподіватися, що проведений нами обмін думками стане новим імпульсом у процесі з'ясування даної актуальної проблеми й посприятиме уточненню ряду вживаних термінів, а можливо, й відмові від використання тих із них, хибність яких буде доведена.

Не претендуючи на істину, висловлю низку міркувань з приводу наукової обґрунтованості / необґрунтованості вживання важливих для осягнення сутності революційних подій XVII ст. понять й термінів. Спочатку торкнуся найголовнішого: наукової правомірності вживання термінів «Україна», «український» й «українська» стосовно тогочасних етноукраїнських (руських) земель, народу, котрий проживав на них у роки революції, й утвореної 1648–1649 рр. держави та її інституцій. Адже є чимало істориків, котрі ставлять її під сумнів чи навіть заперечують. Зокрема, С. Плохій в опосередкованій формі висловлював скептицизм щодо можливості вживання означення «український» щодо «руського» народу Польської Корони та втвореної якоїсь форми «державності», яку називав «козацькою»⁶. «Козацькими», а не «українськими», трактує революцію й державу Н. Яковенко⁷. Вважає помилковим використання терміну «українська держава» для XVII–XVIII ст. М. Мудрий⁸. На некоректності оперування термінами «Україна», «українці», «український» у цей час наголошує Л. Зашкільняк, бо, мовляв, вони «мали передусім географічно-територіальне, а не національне наповнення – про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»⁹. Відома російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева також відзначала, що використовує термін «Україна» лише як «географічний, а не політичний і не етнічний»¹⁰.

Отже, ці й інші історики заперечують існування українського народу й України як країни його проживання. На тій підставі, що, мовляв, населення не називало себе «українцями», а теренів власного проживання – «Україною», продовжуючи традиційно іменувати себе «русинами», а заселені землі – «Руссю». Показово, що при цьому ніхто з них не заперечує проживання у цей час в Україні євреїв, самоназва котрих «єгудим» не фіксується в джерелах, які одностайно маркували їх «жидами», чи існування румунського народу, хоча втворена ним держава звалася Валахією, а його представники «волохами». Не ставлять ці дослідники й під сумнів існування «російського («русского») народу» й Росії. Як зауважує Ф. Сисин, російська дослідниця Л. Хорошкевич слушно звернула увагу на той факт, що «терміни «Россия», «русские» використовують у всіх мовах, ніхто не порушує питання, що ці терміни вони (московити – В. С.) для себе не використовували і це не було актуальним для того часу. І говорять про російську історію, і про росіян, і про русскіх, хоча, як вона говорить, вони не мали для себе такої назви упродовж XV, XVI, XVII століть»¹¹. І це при тому, що до нинішнього дня жодному історику не вдалося довести, що «український» народ XIX – першого двадцятиріччя XXI ст. – це народ відмінний (інший) від «руського» народу XVI–XVII ст. І хіба незрозуміло, що з часом відбулася зміна етноніму «русь-

кий» на «український». І не випадково!

Це, по-перше; а, по-друге, що не менш, а, можливо, й більш важливо – це те, що терміни «Україна» й «український народ» аж ніяк не виступали чужорідними топонімом й етнонімом в означенні українських територій та населення, котре на них проживало. З початку XVII ст. й до кінця революції в 1676 р. знаходимо сотні джерел, в яких вони фіксуються. Наприклад, лише у кореспонденції великого коронного гетьмана С. Конецпольського 1632–1646 рр. топонім «Україна» вживався 80 разів¹², а Б. Хмельницький використав його у 51 документі з 475, видрукованих у «Документах Богдана Хмельницького (1648–1657)»¹³. Правда, і на це не слід зважати, що поняття «Україна» відзначалося тоді полісемантичністю, відсутністю чітко сформульованого змісту, а відтак відкритістю до уточнень, змін і наповнення новим смислом. Не можна ігнорувати й того, що даний топонім не є принесеним чи запозиченим, а має автохтонне походження. В силу чого не варто шукати його значення у польській чи іншій мові, аби підтвердити, що воно маркувало «окраїнне розташування територій»¹⁴. Поділяю міркування тих науковців (Г. Півторак, В. Скляренко, С. Шелухін й ін.), котрі вважають, що назва «Україна» походить від понять «край», «країна» й означала окрему територію (землю, князівство) тощо. А для означення прикордонних (порубіжних) теренів в українській мові є термін «окраїна», і подібний у польській – «окрај» («kresowy»).

З кінця XVI ст. до середини XVII ст. (1648 р.) у джерелах польського походження термін «Україна» вживався переважно для маркування центральної і південної частин Київського воєводства, рідше – всього воєводства й частково Брацлавщини. Однак, виявлено кілька свідчень й того, що його семантичне наповнення охоплювало майже всю територію «Русі», що входила до складу Корони (Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське й Руське воєводства), перетворюючись у синонім тогочасного поняття «Русь»¹⁵. Зустрічаються також окремі визначення подолян, що вони живуть в «Україні» чи походять з неї¹⁶. Як з'ясував П. Сас, київський єпископ Й. Верещинський ще 1590 р. у творі «Вірна дорога» вперше назвав руське населення Польської Корони окремим «українним (українським) християнським народом»¹⁷.

Привертає увагу до себе погляд козацтва на зміст поняття «Україна». Хоча, зрозуміло, він не міг бути у всіх аспектах однозначним, однак стрижнева ідея полягала у її трактуванні «рідним краєм», «Вітчизною» тощо. Запорозький гетьман І. Кучкович у кінці 1602 р. вбачав «Україну» на теренах «від Могилева аж до Дніпровського гирла», де є «наші оселі, дружини і маєтності...», а також Східного Поділля (Брацлавщини)¹⁸. Центром її козаки розглядали Подніпров'я (обох берегів Дніпра). Як підкреслював у травні 1637 р. брацлавський каштелян А. Кисіль, «Дніпро є їх Вітчизною, іншої такої не мають... Як ото рибині бути без води, так і козакам без Дніпра...»¹⁹. Показово, що «Україну» розглядали складовою «Русі» (відомо, що керівник повстання 1630 р. Тарас Федорович розсилав відозви із закликами до боротьби «до всієї України і до іншої Русі всієї...»²⁰). А в 30-х рр. проходить інтенсивне формування погляду на «Украї-

ну» як на окремішній край Корони, де владні інституції мають належати Війську Запорозькому. Не випадково під час повстання 1637 р. полковник К. Скидан уже титулувався «опікуном всієї України»²¹. Є підстави погодитися з думкою П. Саса, що в першій половині XVII ст. розпочалося «перетворення політико-територіального поняття «Україна» в політонім»²².

З початком революції поняття «Україна» й «український» набирають поширення й наповнюються новим змістом. Правда, у 1648 – першій половині 1649 рр. ще спостерігається тлумачення «України» як власне козацького регіону, обмеженого центральною й південною частинами Київського воєводства. Наприклад, Б. Хмельницький в універсалах із Запоріжжя весною 1648 р. до козаків і поспільства «волості» обіцяв їм, що «всю Україну від ляхів відберемо»²³. А в листі до короля (12 червня 1648 р.) скаржився на великого коронного гетьмана М. Потоцького, котрий «Україну сплюндрував»²⁴. Власне цей регіон він і мав на увазі, коли 27 червня повідомляв брацлавському воєводі А. Кисілю, що розіслав «по всій Україні універсали»²⁵. У такому ж сенсі розумів «Україну» й М. Потоцький, коли в лютому цього ж року застерігав повстанців розійтися, погрожуючи репресіями: «не піду з України до того часу, допоки не доб'юся покірності...»²⁶. За чутками, які поширювалися серед шляхти, у першій половині червня саме у цій «Україні» козаки хотіли аби Б. Хмельницький утвердив «особливе козацьке князівство»²⁷.

Проте з липня у сучасників подій домінуючим у семантичному розумінні поняття «Україна» стає регіоном, що складався уже з Київського й Брацлавського воєводств, поряд з Поділлям і Волиню²⁸. Правда, в одному з джерел, на яке слушно звернула увагу Н. Яковенко, члени львівського магістрату у простір «України» включали Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське й Чернігівське воєводства²⁹. Упродовж зими-літа 1649 р. термін «Україна» починає застосовувати для означення звільнених від польської влади теренів, де інтенсивно формувалися інституції власне Української держави³⁰. Зокрема, гетьман у «Проханнях» до польського короля Яна Казимира (24 лютого) підкреслював, що, коли руського воєводу І. Вишневецького буде призначено великим гетьманом, то «на Україну його не пустимо...»³¹. Під час дискусій з польським посольством А. Кисіля 21-23 лютого Б. Хмельницький вперше виокремив з «Русі» «Україну» як її складову («відірву від ляхів усю Русь і Україну»). Решту ж «Русі» склали Волинь, Поділля, Руське й Белзьке воєводства «по Львів, Холм і Галич» аж до Вісли, що мала стати кордоном витвореного ним «князівства»³². Вперше в джерелах знаходимо інформацію, що влітку 1649 р. білорусці (мешканці Гомеля) називали землі під владою гетьмана «Україною», а козаків, котрі звідтіля прибули до них, – «українцями»³³.

Після укладення Зборівського договору (серпень 1649 р.) явно пришвидшується процес утвердження терміну «Україна» з його семантичним наповненням для означення не лише окремішньої від Речі Посполитої території, але й державно-політичної одиниці. Водночас він інтенсивно трансформується у політонім. Промовляють про це сотні джерел 50-х – першої половини 70-х рр.

XVII ст. Показово, що і після прийняття царської протекції (січень 1654 р.) Б. Хмельницький у переписці з Олексієм Михайловичем, московським патріархом й сановниками, а також у наказах послам до монарха, ведучи мову про очолювану ним державу (країну), називав її не Малою Росією чи Військом Запорозьким, а «Україною». Зокрема, обговорюючи питання організації її захисту від вторгнення поляків і татар (вересень 1654 – квітень 1655 рр.) з 19 виявлених документів вона згадується у 13³⁴. Звертає також увагу на себе вжиття гетьманом у листі до львів'ян від 20 жовтня 1655 р. поняття «руської України», під яким розумів всі «руські землі» («Русь»), що входили до складу Польської Корони. «... Шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог (Карл X на цей час оволодів майже всією Польщею – В.С.) в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою»³⁵. А взимку 1657 р. старшинська рада відхилила шведський проект договору під тим приводом, що Карл X «не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»³⁶.

Є підстави стверджувати, що на кінець гетьманату Б. Хмельницького (серпень 1657 р.) склалося два тлумачення поняття «Україна»: у широкому сенсі (використовувалося вкрай рідко) воно розумілося як синонім всієї Русі у межах Корони, а у вузькому – як назва утвореної держави та її теренів. Як засвідчує аналіз джерел кінця 50-х – першої половини 70-х рр., терміни «Україна» й «український» у Гетьманщині набувають нових рис і відтінків. Обмежений об'єм статті не дозволяє наводити десятки виїмок з джерел, тому обмежимося аналізом змісту основних з них, що стосуються тільки осені 1668 – березня 1671 рр. По-перше, молода українська політична еліта розглядала Україну й Корону різними «країнами», які, для збереження миру, мають бути «відмежовані» кордоном (провести «відмежування України»)³⁷. По-друге, в її уявленні назва «Україна» торкалася не тільки традиційних теренів держави у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, але й східної частини Подільського воєводства (по міста Меджибіж та Новокостянтинів) й земель по р. Горинь «з повітами Пінським, Мозирським і Річицьким»³⁸. По-третє, «Україна» уже усвідомлювалася старшинами й козаками «милою Вітчизною», «нашою Вітчизною», «своєю Вітчизною», «природною Вітчизною», «милою своєю матір'ю» тощо³⁹. По-четверте, набирає поширення вживання термінів «народ наш український», «руський православний український народ», «полки наші всі українські», «українські міста», «українські села й містечка»⁴⁰. Анонімний автор «Подільської римованої хроніки», написаної, вочевидь, у другій половині 70-х – початку 80-х рр. XVII ст., описуючи смерть Б. Хмельницького, зауважив: «Умирає з великим жалем народу українського»⁴¹.

Таким чином, не існує жодного переконливого аргументу, який би спростував коректність вживання термінів «Україна», «український» щодо України XVII ст. та його народу. Правда, виникає потреба у розмежуванні вживання поняття «Україна» як синоніму «Русі» для означення усіх тогочасних етноукраїнських земель, що знаходилися у складі Польської Корони, й назви витво-

реної у революції держави. У другому випадку, для уточнення, можливо, доцільно використовувати означення «козацька» й тоді термін звучатиме як «козацька Україна». Не виключаю й інший варіант: всі етноукраїнські землі маркувати терміном «Русь-Україна», а існуючу державу «Україною». Синонімом останньої може слугувати термін «Гетьманщина».

Наступним важливими терміном, від вживання / невживання якого у важливій мірі залежить об'єктивність трактування історії середини XVII–XVIII ст. є термін «держава». Попри існуючі здобутки сучасної української історіографії у дослідженні формування й функціонування витвореної в ході революції держави, досить поширеним серед частини вітчизняних й зарубіжних вчених залишається скептицизм щодо її існування взагалі чи рівня організації. Наприклад, С. Плохій говорить про неї лише як про «якусь форму козацької державності»⁴², а А. Каппелер взагалі вважає, що є дуже сумнівним вести мову «як про державу стосовно України в XVII ст.»⁴³. З цього приводу сповна поділяю наступну заувагу В. Брехуненка: «... доречним буде поставити питання руба: чого принципово бракувало Гетьманщині, щоб розглядати її в однім гроні з князівствами, курфюрстами, герцогствами тощо? Тож, якщо уникати подвійних стандартів, слід уживати поняття, яке утримує український варіант організації суспільства в одному ряду з європейськими аналогами. А відмова від використання категорії «держава» має потягнути за собою симетричні заходи по всьому європейському полю, чого наразі не спостерігається»⁴⁴.

Вельми показовим є той факт, що сучасники революційних подій визнавали існування Української держави. Ще далеко до її початку, у 1616 р. литовський підканцлер Є. Волович застерігав на сеймі, що козаки «готують собі Швейцарську Республіку»⁴⁵. Польський король Сигізмунд III у 1625 р. констатував: «... козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою»⁴⁶. Вже влітку 1648 р. захоплений до полону козак гордовито повідомив кам'янецькому старості, «що держава від вас, ляхів, до нас козаків. перейшла...»⁴⁷. І впродовж 1648–1650 рр. в основних рисах завершується формування державних інституцій на теренах Брацлавського, Київського, Чернігівського й східної частини Подільського воєводств. На кінець 1650 р. вже існував український кордон («заруби») між Українською державою й Короною⁴⁸. За формою правління функціонувала як республіка. Спроби Б. Хмельницького утвердити монархічну форму, як і І. Виговського трансформувати її у Велике князівство Руське, зазнали невдачі. Польські сановники початку 70-х рр. Правобережну гетьманщину інколи порівнювали з Молдавією, Валахією й Трансильванією й маркували «господарством»⁴⁹. Важливо відзначити, що утворена держава називалася «Україною» не лише старшиною, козацтвом і поспільством, але й політиками Речі Посполитої й інших країн. Так, Карл X у 1656 р. писав про неї як про «Українську вільну республіку»⁵⁰. А Бучацький договір 1672 р. між Річчю Посполитою і Портою вперше фіксує у міжнародних дипломатичних актах термін «Українська держава». Його 4-та стаття гласила: «Українську державу з давніми кордонами козаками віддати. А якщо б про кордони Української держави сталася б яка супе-

речка, то, відповідно до пункту про Подільські кордони, має розв'язуватися»⁵¹.

Враховуючи вище сказане вважаю, що врешті-решт уже пора сучасним історикам відмовитися від повторювання таких сформульованих у другій половині XVII–XIX ст. термінів, що стали матрицею й істотно спотворюють сутність революційних подій, як «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна», «козацька революція», «козацька держава (державність)», «козацька армія», «козацька дипломатія», «козацька політика», «козацька територія». Замість соціального означення «козацька», «козацьке», «козацький» необхідно використовувати етнонім чи політонім «українська», «українське», «український».

Наступне поняття, якого хочу торкнутися, стосується типології події, що спалахнула в Україні 1648 р. Відомо, що її вивчення є складним дискусійним питанням. Поважаючи існуючі в історіографії терміни «Українське повстання (Велике українське повстання)» й «Національно-визвольна війна (Визвольна війна)», вважаю і вважаю, що вони не спроможні сповна розкрити істотні ознаки зрушень, що відбувалися у політичній й соціально-економічній сферах життя тогочасного українського суспільства упродовж 1648–1676 рр. Лише поняття «революція» дозволяє збагнути їх сутність. Чому? На думку С. Хантінгтона, революція – «це швидкі, фундаментальні і насильницькі зміни у панівних цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, керівництві, способах діяльності і політиці уряду»⁵². С. Нойман характеризує її «як радикальну зміну політичної організації, соціальної структури, характеру контролю над власністю і панівного міфу про суспільний лад, – що все разом вказує на глибокий розрив у тягlostі та спадкоємності розвитку»⁵³. Отже, її сутність полягає у докорінній зміні соціальної структури, політичної системи, форм власності й правлячої еліти насильницьким шляхом. Попри увесь трагізм революції, на відмінну від повстань і війн, відзначаються насамперед творенням нових, кардинально відмінних від існуючих, політичних, соціальних, економічних й культурно-духовних систем.

В Україні 1648 р. повстала «вся Русь» від кордону з Московією до Ярослава, Холма, Замостя й Береста на заході. Боротьба велася у цьому й наступних роках за незалежність, розбудову Української держави, ліквідацію існуючих форм феодальної власності й соціальної структури суспільства, утвердження домінуючого становища православної Церкви, за злам узвичаєних устоїв панівних (переважно польських) ідеологічних, духовних і побутово-культурних цінностей. І, напевно, в середині XVII ст. на теренах Української держави відбулися докорінні зміни у різних сферах життя новостворюваного, власне українського, суспільства, пояснити яких поняттям «війни» не можливо. Чомусь дослідники, посилаючись на творчий доробок Ф. Сисина (вважає до речі, що в Україні відбулося «Велике українське повстання») ⁵⁴, обходять мовчанкою визнання ним того факту, що «внаслідок повстання Хмельницького в Україні відбулися фундаментальні зміни в політичному устрої, соціальній структурі, системі контролю над власністю, уявленнях про суспільний лад. Сукупність сфер

життя, в яких сталися ці зміни, переконливо свідчать, що суспільства раннього нового часу внаслідок повстань можуть зазнавати кардинальних трансформацій»⁵⁵. І саме наявність цих та інших фундаментальних перетворень у всіх без винятку важливих сферах життя новосторюваного суспільства і дає підстави, як на мій погляд, вживати термін «революція».

Висловлю також кілька міркувань з приводу коректності використання терміну «національна (національний)» для означення сутності боротьби українців 1648–1676 рр. Ряд істориків (В. Верстюк, О. Гриценко, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, Н. Яковенко й ін.) відкидають її доцільність, бо «залишається відкритим питання» про існування тоді «української нації». Так, Л. Зашкільняк вважає «некоректним вживання таких понять як «національно-визвольна боротьба», «національно-визвольний рух», «національно-визвольне повстання» стосовно подій XVI–XVII ст., бо, мовляв, «національні риси, і то лише як окремі паростки, простежуються щойно в повстанні під проводом Богдана Хмельницького...»⁵⁶. «Штучним» вважає Я. Федорук висування «національно-державного питання» стосовно України XVII ст.⁵⁷.

З цими заувагами можна було б погодитися, якби гуманітарні науки в Україні та за її межами спромоглися розробити універсальну єдино вірну теорію «нації». Але ж її не існує в природі. З-поміж десятків різних концепцій найпоширенішими нині є дві, сформульовані представниками інтелектуальних шкіл модерністів та примордіалістів й переніалістів (неопереніалістів). Поважаючи право прихильників модернізму вбачати в нації «уявлену політичну спільноту» (за версією американського історика Б. Андерсона), сконструйовану елітами у модерну епоху, поділяю міркування примордіалістів й переніалістів, котрі розглядають націю як спільноту людей, що має власну назву, мову, історичну територію, спільні ментальні риси, культуру, міфи й історичну пам'ять. Вважаю слушною концепцію А. Гастінгса про «три великі стадії розвитку» європейських національних ідентичностей та існування середньовічних й ранньомодерних націй⁵⁸. Щодо процесу формування української нації, то підтримую концепцію Я. Дашкевича, що ґрунтується на фундаментальному теоретичному положенні: «Етнос стає нацією, коли він творить державу, а в цій державі стає гегемоном»⁵⁹. А відтак схильюся до думки про правомірність вживання згаданого терміну у характеристиці боротьби українців за незалежність у роки революції.

І насамкінець торкнуся дискусії, започаткованої Т. Чухлібом, щодо коректності вживання терміну «Руїна». Аналіз історичної літератури з історії України другої половини XVII ст. промовляє, що більше ніж у 90 % випадків автори вживають цей термін, причому не пояснюючи його розуміння. В силу чого склався стереотип сприймання й тлумачення подій, процесів і явищ, відносно яких вживається це поняття, як позбавлену національно-державного сенсу міжусобну егоїстичну боротьбу старшини за владу, що супроводжувалася «внутрішнім безладом» й руйнацією державних інституцій, господарського життя. Вживання цього терміну є дуже вигідним для багатьох істориків, тому що зні-

має необхідність глибокого дослідження цілого комплексу понять, пов'язаних із тяглістю функціонування державних інституцій, діяльності владних структур, еволюції державної ідеї, намаганням еліти зберегти будь-що існування Української держави у формах прийняття протекції якогось із монархів, складової федеративної Речі Посполитої чи автономії у межах Московії, беззавітної боротьби козацтва й поспільства за збереження соціально-економічних завоювань, експансії сусідніх держав тощо. Викристалізувалася дуже зручна двохчленна формула пояснення української історії середини й другої половини XVII ст.: «Хмельниччина» (у кращому випадку Національно-визвольна війна) та «Руїна». Так формуємо наступну матрицю бачення учнями, студентами, інтелігенцією цих подій: спочатку точилася визвольна боротьба проти поляків, а після смерті Богдана настала «Руїна». І все ясно! І не потрібно шукати відповіді в ім'я чого з 1648 по середину 70-х рр. з 4–5 млн українців віддали життя 2,8–3,5 млн осіб.

Тому сповна підтримую висловлене Т. Чухлібом міркування щодо наукової некоректності вживання терміну «Руїна» для означення подій української історії кінця 50–80-х рр. XVII ст.⁶⁰

Примітки:

¹ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Україна крізь віки: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Зб. статей. – К., 2000. – С. 14-29; Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? / С. Терно // Історія в школах України. – 2003. – № 1. – С. 45-49; № 2. – С. 45-51.

² Дивись: Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – К., 2008. – С. 9-17, 20-22, 27-32, 36-45, 66-107, 119-127.

³ Терно С. Назв. пр. – № 2. – С. 50.

⁴ Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 215-232.

⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. В. Брехуненко. – К., 2014. – С. 77-82; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К., 2009. – С. 8-52; В. Смолій. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, С. Степанков. – К., 2009. – С. 33-60, 171-180, 240-249; Вони ж. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). – К., 2014. – С. 5-24, 50-52; Смолій В. Від редактора / В. Смолій // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 8; Степанков В. Проблема термінології у дослідженні Української революції XVII століття / В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за

підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 11-12 березня 2009 року. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 8. – Т. 1. – С. 77; Його ж. «Повстання», «війна» чи «революція»? Проблема типології визвольної і соціальної боротьби в Україні у 1648–1676 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів 16-17 березня 2011 року. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 10. – Т. 1. – С. 99-100; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-506; Його ж. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011. – С. 13-42.

⁶ Круглый стол по проблеме... – С. 215-216, 228-229.

⁷ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58-78; Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. – С. 188-288; Її ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. друге, перероб. і розшир. – С. 313-315.

⁸ Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії / М. Мудрий // Шкільна історія... – С. 90-97.

⁹ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) // Шкільна історія... – С. 77-78.

¹⁰ Круглый стол по проблеме... – С. 219-220.

¹¹ Там само. – С. 232.

¹² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. – Kraków, 2005. – S. 773-774.

¹³ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 718.

¹⁴ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Н. Яковенко // Її ж. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К., 2012. – С. 31-36.

¹⁵ Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. М. Сас. – К., 2010. – С. 75; Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 35-36.

¹⁶ Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 38.

¹⁷ Сас П. М. Витоки... – С. 132-139.

¹⁸ Там само. – С. 84-85; Його ж. Запорожці у польсько-московській війні на-прикінці Смути 1617–1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С. 95.

¹⁹ Korespondencja... – S. 362.

²⁰ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 29.

²¹ Національна бібліотека України НАН України імені В. Вернадського (да-

лі – НБУ). IP. – Ф. II. – Спр. № 13402. – арк. 327-336; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – С. 129; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 73; Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / І. О. Іванцов. – К., 2002. – С. 107-110; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – С. 171; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану / В. Щербак. – К., 2000. – С. 240.

²² Сас П. М. Політична культура... – С. 104-105.

²³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 30.

²⁴ ДБХ. – С. 35.

²⁵ Там само. – С. 53.

²⁶ ДОВ. – С. 16.

²⁷ Бібліотека музею Чорторійських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 143. – Арк. 752-753.

²⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/II. – Арк. 107-108, 113, 129 132, 136, 143, 185; Бібліотека Польської Академії Наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1062. – Арк. 270; Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 465. – Спр. № 41. – Арк. 217; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали / Ю. А. Мицик. – Рівне, 1999. – С. 12.

²⁹ Яковенко Н. Вибір імені versus... – С. 36.

³⁰ ДОВ. – С. 216, 277.

³¹ ДБХ. – С. 107.

³² ВУР. – Т. II. – С. 117-121.

³³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36 і 37. – Арк. 74-76.

³⁴ ДБХ. – С. 381-420.

³⁵ Там само. – С. 457.

³⁶ Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Т. VI. – Ч. III. – С. 205.

³⁷ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 33/46. – Арк. 9-13; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63; Бібліотека Інституту Оссолінських (далі – БІО) (Варшава). ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 386-388; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411. – Арк. 137; Акты Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. IX. – С. 196-206.

³⁸ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 33/46. – Арк. 9-13; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58-63.

³⁹ Акты ЮиЗР. – СПб., 1879. – Т. VIII. – С. 142-143; Т. IX. – С. 183-184; Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. – К., 2001. – Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.). – С. 470-472; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич, 1992. – С. 61.

⁴⁰ АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 33/46. – Арк. 14-15; Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54; Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 12-

12 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 320; Акты ЮиЗР. – Т. IX. – С. 182-184, 198-204; Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк. 1985. – С. 295-297.

⁴¹ БПАН. ВР. – Спр. № 1275. – Арк. 84 зв.

⁴² Круглый стол по проблеме... – С. 229.

⁴³ Там же. – С. 224.

⁴⁴ Брехуненко В. Східна брама... – С. 79.

⁴⁵ Сас П. М. Витоки... – С. 109.

⁴⁶ ВУР. – Т. I. – С. 64.

⁴⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Упорядник: док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. I (1648–1649 рр.). – С. 81.

⁴⁸ ДАК. – Ф. 465. – Спр. № 59. – Арк. 99.

⁴⁹ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / Смолій В., Степанков В. – К., 2011. – С. 278-288.

⁵⁰ Гебеи Ш. Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году / Ш. Гебеи // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М., 2005. – С. 94.

⁵¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 87 зв.–82; БМЧ. ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 431-432.

⁵² Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование общества. Сравнительное изучение цивилизации / Ш. Эйзенштадт. – М., 1999. – С. 46.

⁵³ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Звертаючи увагу до типології Хмельниччини / Ф. Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 574.

⁵⁴ Там само. – С. 578; Круглый стол по проблеме... – С. 231.

⁵⁵ Сисин Ф. Чи було повстання... – С. 576-577.

⁵⁶ Шкільна історія ... – С. 38, 79.

⁵⁷ Круглый стол по проблеме... – С. 221.

⁵⁸ Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К., 2004. – С. 87-99.

⁵⁹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 50.

⁶⁰ Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-503.

Отримано 03.09.2015 р.